

Megjegyzések három dél-alföldi város középkori alaprajzához

A középkori városoknak, akárcsak a maiaknak, ezer arca volt. Sajátos vonásaikat markánsan vették rájuk a természet erői, formálta a társadalom és a gazdaság a bennük lakó emberek kezével. Minden város egyedi jelenség, mégis fellelhetők bennük közös ismertető jegyek, amelyek a város fogalmát kialakítják bennünk. Nem gyűjthetők könnyen össze, hiszen számos területről kell összehordani őket. A városalaprajz a városi lét igen fontos meghatározója. Vele találkozunk először, ha egy addig ismeretlen városba érkezünk. Jellemzi a várost és lakóit utcáinak vezetésével, a házak állagával, a közlekedéssel, a gondozottságával vagy elhanyagoltságával és sok mással. Jelen munkánkban arra a kérdésre próbálunk választ adni, milyen volt a Dél-Alföld három városának, Szegednek, Hódmezővásárhelynek és Aradnak városszerkezete a középkor során, és hogy voltak-e olyan sajátos jegyeik, amelyek megkülönböztették őket más régiók településeitől.

A három nagyobb és több kisebb kiemelkedő helyre települt Szegeden, amelynek helyrajzát Reizner Jánost, a város első monográfusát követően többen feldolgozták,¹ a korai település csak a rév melletti viszonylag szűk területen felüdt a Tisza mellett. Nem fért el rajta csak a vár — amely a rév forgalmát, a Tiszán völgy- és hegymenetben hajózókat vigyázta, és a sórakodó, -elosztó központot ellenőrizte — valamint a vár tőle délre fekvő suburbiuma, ahol a vár és a hozzá tartozó hivatalok személyzetét és az áthaladókat kiszolgáló népesség lakott.² Ahogyan a város lakossága növekedett, úgy telepedett át a körülötte lévő tavakból és mocsarokból kiemelkedő hátságokra, szigetekre, amelyek már nem a folyó közvetlen közelében, hanem az őt kísérő alacsonyabb vízenyős részekén túl feküdtek. Bár az idézett szakirodalom nagyon korainak tekinti mindhárom településmagot (Alszeged, Felszeged és a

¹ Reizner János: *Szeged története I. A legrégebbi időktől a XVIII. század végéig*. Szeged. 1899. 31—32. és a 224—285 oldalak között De la Croix Paitis 1713-ban készült térképének kicsinyített másolata. Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza A—CS. (Továbbiakban: ÁMF)* Bp. 1963. 903 és térképmelléklet. Kubinyi András: *A középkori Magyarország középkorai része városfejlődésének kérdéséhez*. In: *Borsodi Levéltári Évkönyv V.* 1985. Szerk.: Csorba Csaba 15-20. És térképmelléklet. Kulcsár Péter: *Az 1522-es szegedi tizedjegyzék mint történeti forrás*. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből (Továbbiakban: TCSMT) VII.* Szeged. 1984. 5—18. Máté Zsolt: *Szeged XVIII. századi helyszínrajza*. In: *TCSMT XIV.* Szeged. 1989. 5—75 és térképmellékletek.

² *Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig*. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged. 1983. (Továbbiakban: SzT.I.) 278—302. A vonatkozó rész Szegfű László, Kürti Béla és Horváth Ferenc munkája.

később palánknak nevezett suburbium), azok véleményünk szerint nem egyszerre, egy időben fejlődtek ki.³

A vár és a suburbiuma magasan fekvő területét szállták meg először a Szegednek mondott település lakói, és ahogy gyarapodott a város, terjedt egyre lendületesebben észak, dél és nyugat felé. Így keletkeztek az úgynevezett Vorstadt-ok. Így jött létre Felszeged, a későbbi Felsőváros, Alszeged, a későbbi Alsóváros és a Külső-Palánk. Erősíti felfogásunkat, hogy Györffy György Árpád-kori történeti földrajzában Szegedről szólva⁴ a kezdetektől 1334—35-ig terjedően összegyűjtött több mint 70 Szegedről szóló említése között egyik városrész neve sem szerepel, csak a városé, Szegedé. Ennek ellenére a három szigeten kialakult településrészt tünteti fel térképén Alszegedre helyezve a johanniták birtokát. Templomukat egyesek a későbbi Szent Péter templommal azonosították. Úgy gondoljuk: a johanniták sohasem birtokoltak a mai Alsóváros területén, a Szent Péter templomot és az ispotályt jóval később emelték a város alsó része szélén. Határán feküdt e terület a városnak a 15. század közepén is, amikor az obszerváns ferencesek ide kiköltöztek, és rendházukat majd templomukat felépítették, hiszen az ispotályokat és a kolduló rendek kolostorait a városok szélére építették a középkorban. Az említett terület pedig, mivel mindkét intézményt ide helyezték, a település széle lehetett a 15. század közepén, és éppen a század második felében indult rohamos fejlődés nyomán terjedt innen tovább a város. A város méreteire 1433-ból jellemző adat Bertrandon de la Brocquiére lovag sokat idézett, de mindezideig nem ellenőrzött megjegyzése, amely szerint Szeged egy mérföld (3,5) km hosszú nagy utcából áll. A távolság a Szent György tér (Felszeged középkori főtere) tájától a Mátyás térig a mai Alsóváros későközépkori központjáig terjed. Ilyen módon a 15. század első felében e terület a város széle lehetett. Jól mutatja e terjeszkedési igényt a város levéltárában fennmaradt első oklevél, amely szerint Szeged alsó részének polgárai 1359-ben Balaki Benedek özvegyétől, Ilona asszonytól földet vásároltak, amely nem lehetett máshol mint a mai Ballagi-tó környékén. Földet vásároltak, amelyet később házhelyekként kiosztottak.⁵ Mindennek alapján felvethető az, nem kell-e újragondolni a Szeged középkori alaprajzával kapcsolatosan azon kérdést, vajon a suburbium fogalmába a 15. század utolsó harmadáig nem tartozott-e bele Alszeged, amelyet a kutatás a 12. századtól a mai Alsóvárosra helyez központjául tekintve a mai Mátyás teret. Véleményünk szerint éppen a város terjeszkedése nyomán vált attól külön, és kapta az Alsóváros nevet.

Felszeged gyarapodásának, növekedésének fontos adata az 1405 június 14-én keltezett királyi okevél, amelyben a sokat emlegetett „Azonfolua alio nomine Felzeged-szószerkezet szerepel.⁶ Számunkra úgy tűnik, emez időpont az, amikor Felszeged növekedvén elérte a nevéből következően korai településű Asszonyfalvát, és a falu így

³ SzT. I. 278—372. Kubinyi András 1985. 15—19. ÁMF.I. 901—903.

⁴ ÁMF. I. 900—901.

⁵ ÁMF. I. 901. SzT.I. 298—302. Blazovich László: Szilágyi László és Zákány István. Szeged c. havi lap. 1995. február. 4. Uő. Megjegyzések Szeged középkori jogi helyzetéhez. In: Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged. 1995. 92.

⁶ SzT. I. 295—296.

Szeged része lett. 1522-re már emléke is eltűnt, mert nem szerepel neve Szeged utcái között.⁷ Hasonló eset játszódott le Szegden mint Gyulán, ahol a város növekedése során elérte a szomszédos falvakat: Bagdot, Krakót, Szentmóricot és Újfalut, amelyek előbb faluként, majd a város utcáinak (pontosabban városnegyedeinek) neveként szerepelnek a forrásokban.⁸

Makó, amelynek elődje nevét 1299 táján váltotta (Felvelnuk que moderno vocabulo Makofalua vocaretur) ugyancsak magába olvasztotta a körülötte állt településeket: Kisfalud 1247 és 1360, Szentlászló 1256 és 1329, Szentmargita 1256 és 1360 között, Vásárhelymakó 1337 és 1360 között, Malomszög 1256-ban, Vaffalaka 1274-ben, Bulcsháza 1360-ban szerepelt a források leírásában, a későbbiekben nem került nevük lejegyzésre, Makóba olvadtak. Makó közvetlen faluszomszédai közül a középkor során mindvégig csak Szentlőrinc tartotta meg önállóságát.⁹ A települések, a városok lakott területe természetesen jóval kisebb volt határuknál. Szeged határát a 14. században például keleten a Tisza, délnyugaton Balak falu, nyugaton Dorozsma és talán Bánfalva, északon pedig Asszonyfalva és Tápé területe határolta.¹⁰ A városok határa vétel és adományozások útján növekedett. Lakott területük pedig a lakosság gyarapodásával.

Hódmezővásárhely középkori elődje, Hódvásárhely azon települések közé tartozik, amely a főfolyótól esetében a Tiszától távolabb, de vele állandó kapcsolatban lévő vizek mellett feküdt. A település középkori történetéről kevés adat maradt ránk, azokból azonban kiderül, hogy az 1231-ben felbukkant Hód és az 1266-ban először oklevélbe került Vásárhely a Hód-tó és a Kis-tó partjára települt.¹¹ Az 1446-ban feltűnt Tarján ugyancsak a Hód-tó partján állt.¹² Közelebbről Tarján a Hód-tó északi partján terült el, Vásárhelyt a Hód-tó és a Kis-tó ugyancsak északi partján lokalizálhatjuk. Területe elnyúlt a Kistó-ér és a Topa-ér által határolt részekig, ezért szinte mindenfelől természetes vizesárok határolta. Hód falu pedig a két tó (Hód-, Kis-tó) délkeleti, déli partján terült el. Az Árpád-kori települések később a vízvilágból kiemelkedő hátságokra terjedtek ki. Hód, Vásárhely és Tarján a Hód-tó magas partja mellett nőtt össze egy településsé a 15. században.

A 15. századi említés (Szentmihály utcája) után Hódvásárhely utcáiról újra a török kori defterekben esett szó. Az 1560-ban, 1570-ben és 1579/80-ban készített defterekben 10 utcanévet örökítettek meg. Vass Előd forrásközléséből ismeretes az utcák sorrendje, az 1579/80-asnak pedig közli a neveit, igaz, 1578-as keltezéssel, amelyet Szakály Ferenc helyesbített.¹³ A sorrend az alábbi:

⁷ Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 105. Bp. 1963. 27–46.

⁸ Dr. Scherer Ferenc: Gyula város története I. Gyula. 1938. 84–90.

⁹ Makó története a kezdetektől 1849-ig. Szerk.: Blazovich László. Makó. 1993. 164. 173.

¹⁰ Vö. SzT. I. 295–316.

¹¹ Hódmezővásárhely története a legrégebbi időktől a polgári forradalomig. I. Főszerk.: Nagy István. Kötetszerk.: Szigei János. Hódmezővásárhely. 1984. 283. 290. 306.367.

¹² Uo. 305–306.

¹³ Vass Előd: A vásárhelyi náhije 1560. évi és 1570. évi török adóösszeírása. In: TCsMT IV. 19. 26–29. 38–42. Szakály Ferenc szíves közlése.

1560	1570	1579/80
Nagy	Nagy	Nagy
Hód	Kazsó	Hód
Félszer	Hód	Félször
Vásárhely	Szentgyörgy	Kis
Tarján	Félször	Kanizsa ¹⁴
Kanizsa	Új	
	Kanizsa	

Amint a felsorolásból látható, Hódvásárhely a 16. század második felében viszonylag stabil településképet mutatott. Az összeírók hat, hét illetve öt utca nevét jegyezték le. A várost tehát ezen időszakban nagyobb megrázkódtatás nem érte. Most azonban minket kevésbé a városfejlődésre vonatkozó általános megjegyzések érdekelnek, hanem az utcák elhelyezkedése. A rendelkezésünkre álló kevés adat alapján meg lehet-e kísérelni a 16. századi utcák lokalizálását. A két defter utcasorrendjét összevetve megállapítható, hogy a mindhárom defterben előforduló négy utca, bizonyára a település legfontosabb része (Nagy, Hód, Félszer, Kanizsa mindegyik összeírásban szerepel. Az első kettőben sorrendjük is azonos, azaz egymás után következnek úgy, hogy közéjük más utcákat illesztettek. A sorrend alapján feltételezhető, hogy az összeírók hozzávetőlegesen azonos útvonalat követték. Előbb az egykori Hód területét járták be, majd következett Vásárhely, és munkájukat Tarjánban fejezték be. Bizonyára a település illetékes tisztségviselői vezették a török összeírókat.

Hód temploma helyéből és abból a makói adatból következően, hogy ott 1337-ben Hód utáról beszéltek, a Hód-tó déli partján feküdt. A Hód utca mellett szereplő utcákat a közelében kell keresnünk. Mindenekelőtt a Nagy és Szentgyörgy utcákat. Az utóbbi a templom utcája lehetett, amelynek patrocíniuma a 15. század közepe óta megváltozott. A Nagy utca vihetett Földeákon át Makó felé, a többiekhez képest újabb utca lehetett, ahol a gazdagabak laktak. A Hód és Szentgyörgy utcák a régebbi települést takarták. Az egyszer felbukkant Kazsó utcát is itt, a mai Újváros területén kell keresnünk. Az összeírók átkelve a vizen északi irányba haladtak tovább.

A Félszer utca helye bizonytalan. Állhatott a Hód-tó északi magas partja mellett, de nézhetett a Kis-tóra is. A sorrendben ezután az Új utca illetve Vásárhely következik. Az 1560-ban lejegyzett Új utcát és az 1579/80-ban feltüntetett Kis utcát feltehetően Vásárhelyen kell keresnünk, amely, ha helytálló felfogásunk, és a vásárhelyi kastély a mai Serház téri állami gazdasági épületek helyén állt, akkor e területet a mai nagyállomás és a mai 47-es út Vásárhelyről kimenő szakasza között illetve környékén találhatjuk. Tarján a mai helyén

¹⁴ Felsorolásunkban az 1579—80-as defter adatait az előző összeírások listája szerint soroltuk fel.

feküdt, ám hozzá értjük a mai Kossuth teret és környékét, és itt kell keresnünk a Kanizsa utcát is. Talán éppen a Mártély-Mindszent- Szegvár felől érkező út városi szakasza volt. A török összeírásokban megörökített utcák efféle lokalizálását az is erősíti, hogy Vásárhely nem szerepel az 1570-es és 1579/80-as defterben, de feltűnik a Szentgyörgy és az Új utca, amely utóbbi — 18. századi adatok alapján — a mai Susán főutcájának, a Klauzál utcának nyomvonalán futhatott. A Kis utca pedig talán a Nagy utca mellett a mai Petőfi Sándor utca tájékán haladhatott. A fent említett utcákban és területen élt Hódvásárhely 1200—2300 főt számláló lakossága¹⁵ a 16. század második felében.

Sajátosan alakult az aradi prépost és káptalan birtokának majd mezővárosának, Aradnak a sorsa. A szakirodalomban kétféle nézet alakult ki Arad helyéről. Márki Sándor a középkori Aradot a mai város helyén képzelte el, mások pedig a glogováci (ma: Tudor Vladimirescu) romokat azonosítják a káptalan egykori templomával, ide helyezik az egykori megyésispáni várat, és alattuk, mintegy suburbiumként helyezik el a települését. A káptalan templomának maradványait és a kora Árpád-kori várnak a helyét régészeti feltárások bizonyították.¹⁶ A régészet eredményeivel is igazolt utóbbi lokalizációs kísérlet valószínűsíthetőségének az mond ellent, hogy Arad török kézre kerülése után nem Glogovácra, hanem Arad mai Óvárosának helyén, a templom körül építette fel Kászon bég a török erődöt 1554-ben, 1555-ben pedig kastélyt emelt ide. A komplexumot állandóan erősítették, és itt helyezték el az aradi szandzsák központját.¹⁷ Maga a település ebben az időben csekélyke volt, 1567-ben 18, 1579-ben 19 család lakta, mégis városnak nevezték szemben a nagy lélekszámú falvakkal, mint például a defterben Arad után következő, 97 illetve 113 családot számláló Nagyirattal.¹⁸ Mindebből Kovách Géza elgondolása nyomán arra a következtetésre jutottunk, hogy még a török világ előtt a mai Glogovác helyén állt Árpád-kori Arad lakói — vagy lakosságának egy része — új lakóhelyet választottak maguknak.

Kérdés, vajon mikor következett be az elvándorlás. Kovách Géza, a hely topográfiáját kiválóan ismerő történész a településváltást a tatárjárás pusztítása, illetve természeti katasztrófa következményének tekinti. Bár az átköltözés időpontját megjelölő kézzelfogható adatot mi sem találtunk, mégis felvetünk egy másik megoldási kísérletet. Az aradi káptalan és a prépost birtokaik elkülönítése során évtizedekig tartó vitába keveredtek, amelynek első okleveles adata 1380-ból az utolsó 1449-ből származik.¹⁹ Az egymással szemben alkalmazott sorozatos hatalmaskodásoktól sem mentes perlekedés során 1431-ben odáig jutottak, hogy a prépost 1431-ben felszántatta az aradi vásárteret és a nyilván melléte haladó nagy utcának egy részét, és a saját kertjéhez csatolva elkerítette.²⁰ Az efféle atrocitások készíthették arra a káptalant a 15. század közepén, hogy a maga jobbágyait új helyre

¹⁵ Vass Előd 1980. 17. Hódmezővásárhely történet I. 367—369.

¹⁶ Minderre I. Márki Sándor: Aradvármegye és Arad szabad királyi város története. Első rész. A legrégebbi időktől a török hódításig. Arad. 1892. 175—180. ÁMF. I. 170—172. A Körös—Tisza—Maros-köz települései a középkorban. Szerk.: Blazovich László. Szeged. 1996. 41—42.

¹⁷ Márki Sándor 1892. 179.

¹⁸ Káldy-Nagy Gyula: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba. 1982. 74—79.

¹⁹ Fejes Tekla: Birtokviták az aradi káptalan és prépostja között. Jogtudományi Közöny. 1997. december 514—518.

²⁰ Történelmi Adattár Csanád egyházmegye hajdانا és jelenéhez. II. Szerkesztik és kiadják Orthmayer Tivadar és Szentkláray Jenő. Temesvár-Bp. 1872. 260.

telepítse, amely a mai város elődje lett. Mi tehát nem valamiféle háborús válság vagy természeti katasztrófa, hanem a káptalan és a prépost birtokvitája következményének tartjuk az új helyre költözést, ám csak a káptalan jobbágysai hagyták el eredeti lakhelyüket víve magukkal eredeti településük nevét, a prépostéi nem, ők ott maradtak továbbra is. Ilyen módon érthető, hogy miért hívták saját nyelvükön Glogovácot eredeti nevén Orodnak a később a tájakra költöző románok, és miért jelzik e helyet Veterum Aradként 17. század végi térképek.²¹ Ha ugyanis nem élt volna tovább a későbbi Glogovác helyén állt Arad a 16. század közepéig, akkor sem az eme időszakban a tájakra érkező román szórvány népessége nem őrizhette volna meg nyelvében nevét, és az a 17. század végi térképeken sem szerepelhetne. Az 1723-ban készült Mercy-féle térképen a településnek egyébként már Glogovác a neve.²²

A sokat emlegetett Középutcát, amely Aradon a Szentpál felől a Maros mellett a középkorban haladó nagy út városi részének neve volt, a Glogovác helyén állt Arad főutcájaként tekintjük.²³ Ezen utcából kanyarodott ki ama út is, amely az asszonylakai révhez vezetett, amely a mezőváros átkelőhelye volt a Maroson a középkorban.²⁴ Mindkét oldalán további utcák futottak, csak így kaphatta a Középutca nevet. Arad középkori elhelyezkedéséről, utcáiról és városképéről továbbiakat nem ismerünk. A környék oklevelekben fennmaradt, vizek által rendkívül tagolt domborzati képét sem tudjuk rekonstruálni az idők folyamán bekövetkezett változások miatt.

²¹ ÁMF. I. 172. Blazovich László 1996. 42.

²² Claudius Florimundus Mercy: Der Temesvarer Bannat. Melléklet Dr. Szentkláray J(enő) Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből című művéhez.

²³ Márki Sándor 1892. 177. 435. Zsigmondkori oklevéltár. I. (1387—1399.) Összeállította Mályusz Elemér. Bp. 1951. 2464.

²⁴ Történelmi Adattár II. 183. ÁMF. I. 172.